

Κλεοπάτρα Δίγγα, Αφιέρωμα στη δολοφονία του συνδικαλιστή Pièrre Overnay στη Renaud στο Παρίσι, 1972

Η διδασκαλία της φιλοσοφίας: Αρχές Φιλοσοφίας (Διδακτικό βιβλίο για το Λύκειο)

Ένα βιβλίο μη διδάξιμο είχε γραφτεί για να διδάσκεται στη Γ' Λυκείου, αλλά οι «αφμόδιοι» το μετακίνησαν –χωρίς παιδαγωγική περίσκεψη– στη Β' Λυκείου (και μόνο για τη *Θεωρητική Κατεύθυνση*), όπου «αξιοποιείται» μάλλον για μαθησιακή/συλλογιστική σύγχυση (και αποπροσανατολισμό της σκέψης) ή μείωση της αυτοτεπότητας των νέων, ανεξάρτητα από την πρόθεση ή περίσκεψη των «αφμοδίων» και την παιδαγωγική αγωνία των διδασκόντων.

1. Προοίμιο - Εισαγωγή

Η Φιλοσοφία είναι από τη φύση της ένα πεδίο στοχασμού ενδιαφέρον και γοητευτικό και εξαιρετικά χρήσιμο για την εννοιολογική οργάνωση της σκέψης¹ και την ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας των νέων, με δυο προϋποθέσεις:

Αναλυτικό Πρόγραμμα αντίστοιχο προς την πνευματική ικανότητα εκείνων που θα το δεχθούν και

Βιβλίο διδάξιμο², που θα διευκολύνει διδάσκοντες και διδασκόμενους για την παρουσίαση/κατανόηση του φιλοσοφικού στοχασμού και για την τελική επίτευξη των μορφωτικών σκοπών/στόχων³.

Είναι πεδίο στοχασμού ενδιαφέρον γιατί:

(α) Εισάγει τους εφήβους των 17-18 χρόνων σε συστηματική σπουδή του ανθρώπινου λόγου (της λογικής και της γλώσσας): της έννοιας, της κρίσης, του συλλογισμού (και ενδεχόμενα του ορισμού των εννοιών, της ταξινόμησης, της διαίρεσης, της αποδεικτικής λειτουργίας της νόησης). Μόνο η Φιλοσοφία –ή περισσότερο από όλες τις άλλες μαθήσεις αυτή–, με το εισαγωγικό κεφάλαιό της που λέγεται *Λογική*⁴, μπορεί να προσφέρει στους νέους και γενικότερο πλούτο στοχασμού και αυτή την υπηρεσία –καλλιέργεια της λογικής– συλλογιστικής ικανότητάς τους και οργάνωσης της σκέψης τους. Και από την άποψη αυτή γίνεται παιδευτικό αγαθό ενδιαφέρον και γοητευτικό.

(β) Πιο γοητευτική είναι η παρουσίαση και ανάλυση των τομέων πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπου (των τομέων φιλοσοφίας): Γνωσιολογίας, Αισθητικής, Ηθικής,

Μεταφυσικής, όπου οι άνθρωποι, λίγο ή πολύ, κάποια ώρα της ζωής τους, νιώθουν να έλκονται, ιδιαίτερα κατά την εφηβική ηλικία, όταν πορεύονται από την παρατήρηση του αισθητού κόσμου προς τη νοητή προσέγγιση αφηρημένων ιδεών-στοχασμών ή όταν φθάνουν σε απορία για την απεραντοσύνη του χώρου ή την αιωνιότητα του χρόνου ή την αέναη μεταβλητότητα του κόσμου.

(γ) Είναι όμως και *εξαιρετικά χρήσιμη* η φιλοσοφική παιδεία, γιατί προσφέρει στον έφηβο *ειδική αυτοπεποίθηση* για τη λογική και συλλογιστική ικανότητά του και την εννοιολογική οργάνωση της σκέψης του, που του επιτρέπουν να πορεύεται με καμάρι από τη συλλογή γνώσεων προς τη διατύπωση γνώμης, πορεία υπέρβασης του εαυτού του, ανάδειξης του σε μέλος της κοινωνίας σεβαστό.

2. Αναλυτικό Πρόγραμμα

Παραδοσιακό ή νεωτερικό (curriculum ή project) το Πρόγραμμα, που συντάσσουν ειδικοί⁵ για μια εκπαιδευτική πολιτική, είναι ανάγκη να αποτυπώνει με σαφήνεια:

Για ποιο *μορφωτικό λόγο* (σκοπό)⁶ συντάσσεται.

Ποια *μορφωτικά αγαθά* μπορεί να περιλάβει, δομημένα με τρόπο μαθησιακά σωστό (δηλαδή από το γνωστό στο άγνωστο, από το απλό στο σύνθετο, από το αισθητό στο νοητό...).

Ποιοι *ειδικοί στόχοι* (βλ. σημείωση 3) θα επιδιωχθούν με τις διάφορες διδακτικές ενότητες και ενδεχόμενα ποιες άλλες παράλληλες μαθήσεις θα αξιοποιηθούν ευκαιριακά ή θα ενισχυθούν με το νέο Πρόγραμμα.

Συγκεκριμένα, η Φιλοσοφία ως πεδίο μάθησης και στοχασμού, ειδικά για τους αρχαρίους, που κάνουν τα πρώτα βήματα προς την αφηρημένη σκέψη (μετά τα 16 χρόνια τους), μπορεί να συμβάλει στην *εννοιολογική - κριτική - συλλογιστική οργάνωση* της σκέψης τους και στην *ενίσχυση* της αυτογνωσίας - αυτοπεποίθησης, όπως γράψαμε στην § 1. (Λογική = έννοια + κρίση + συλλογισμός). Στη συνέχεια μπορεί το Πρόγραμμα να περιέχει *δεύτερο κύριο σκοπό*: ενημέρωση για κάποια ιστορικά βήματα του φιλοσοφικού στοχασμού διαμέσου των αιώνων, ώστε να παρουσιάσει στο τέλος τη συνολική εικόνα του φιλοσοφικού λόγου: *Γνωσιολογία, Ηθική, Αισθητική, Μεταφυσική*, που συμβαίνει να είναι και ενιαία έκφραση της όλης πνευματικής ζωής του Ανθρώπου.

Δυο επιμέρους στόχοι που προσεγγίζονται διαμέσου της φιλοσοφικής παιδείας είναι:

Η *καλλιέργεια κριτικής σκέψης* και

Κατανόηση της *λογικής και αξιολογικής δομής της γλώσσας*⁷.

3. Το σχολικό βιβλίο

Με όποια διαδικασία και αν επιλεγεί το βιβλίο του μαθητή (ανάθεση σε συγγραφέα διαλεχτό, προκήρυξη διαγωνισμού, αναζήτηση στην ελεύθερη αγορά, μετάφραση από ξένη γλώσσα, όπως μπορεί να συμβεί –και έχει συμβεί– με βιβλία Φυσικής, Χημείας, Θεωρητι-

κής Οικονομίας), το βιβλίο αυτό για το μαθητή είναι ένα και είναι ανάγκη με τη δομή και το περιεχόμενό του να είναι διδάξιμο. Συγκεκριμένα:

(α) Να ανταποκρίνεται στους *βασικούς σκοπούς* του μαθήματος και να υπηρετεί τους επιμέρους στόχους⁸ (βλ. σημ. 3).

(β) Να είναι γραμμένο σε γλωσσική μορφή κατανοητή από τους αποδέκτες, με παιδαγωγική πρόνοια για την *ανάλυση νέων όρων - εννοιών*, που ενδεχόμενα εισάγονται με το νέο μάθημα.

(γ) Να είναι παιδαγωγικά δομημένο έτσι, ώστε να *υπηρετεί τη μαθησιακή διαδικασία* (από το γνωστό στο άγνωστο, από το αισθητό στο νοητό, από το απλό στο σύνθετο κ.λπ. κ.λπ.).

(δ) Να είναι επιστημονικά αποδεκτό (χωρίς αυτό να σημαίνει αποκλεισμό άλλης γνώμης).

(ε) Ως προς τη γλωσσική δομή του όλου και των επιμέρους παραγράφων, το σχολικό βιβλίο *χρειάζεται*:

ακρίβεια όρων, *σαφήνεια* προτάσεων, *πληρότητα* νοήματος, *συλλογιστική* δομή αναγνωρίσιμη και άψογη, γιατί μοιραία γίνεται *υπόδειγμα*, πρότυπο σκέψης και έκφρασης για τους χρήστες του σχολικού βιβλίου.

(στ) Για διευκόλυνση της *μαθησιακής διαδικασίας* (ανάλογης προς την *αφομοιωτική δυνατότητα* των μαθητών), το σχολικό βιβλίο είναι ανάγκη σε κάθε σελίδα του να περιέχει τόσα νέα στοιχεία, όσα μπορεί να αφομοιώσει ο αποδέκτης.

(ζ) Ανάλογα με τη φύση του νέου γνωστικού αγαθού, το κείμενο συνοδεύεται από *σχεδιαγράμματα* (χάρτες, εικόνες, πίνακες κ.λπ.) που: *διανοίγουν έναν άλλο δρόμο επικοινωνίας του μαθητή με το μαθησιακό αντικείμενο*, το δρόμο της εικόνας, που είναι πιο βατός - κατανοητός από εκείνον των αφηρημένων εννοιών ή, οπωσδήποτε, επικοινωνικός για το μαθησιακό αποτέλεσμα.

(η) Η *αισθητική μορφή* του σχολικού βιβλίου αποτελεί έναν άλλο παράγοντα που μπορεί να κάνει πιο ευχάριστη την επικοινωνία του αναγνώστη με το αντικείμενο σπουδής και μάθησης.

4. Το βιβλίο Αρχές Φιλοσοφίας

Το συγκεκριμένο βιβλίο, *Αρχές Φιλοσοφίας*, γράφτηκε για τα παιδιά της Γ' Λυκείου και κάποια στιγμή οι «αρμόδιοι» το μετέφεραν, *χωρίς τύψεις παιδαγωγικές*, στη Β' τάξη Λυκείου, που η αντιληπτική δυνατότητα των παιδιών δεν απέχει χρονικά ένα έτος, αλλά απέχει κατά ένα σχολικό έτος παιδείας, όλο το μαθησιακό επίτευγμα της χρονιάς. Επιπλέον, στο βιβλίο αυτό ανιχνεύονται ατοπήματα γλωσσικά, λογικά, συλλογιστικά, παιδαγωγικά, επιστημονικά, όπως αυτά που παρουσιάζουμε παρακάτω (ενδεικτικά μόνο, με τη σειρά που εμφανίζονται στο βιβλίο).

(α) Το βιβλίο αρχίζει με ένα συλλογισμό, του οποίου το συμπέρασμα δεν προκύπτει από τις προκειμένες. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στη σελ. 6, *Εισαγωγή*: «Οι κύριοι τομείς στους οποίους μπορεί να διοχετευτεί η πνευματική δραστηριότητα του ανθρώπου είναι η

φιλοσοφία, η επιστήμη, η τέχνη και η θεολογία. *Επόμενο* είναι, όταν θελήσει να μελετήσει κανείς κάποιον από τους κλάδους αυτούς του πνεύματος, να βρεθεί αντιμέτωπος με *ορισμένες δυσκολίες [...]*».

Η πρώτη περίοδος της παραγράφου (ως την τελεία) είναι η *προκείμενη κρίση* του συλλογισμού. Με το «*επόμενο είναι*» εισάγεται το *συμπέρασμα*: «ορισμένες δυσκολίες». Εύλογα αναρωτιέται ο αναγνώστης: από πού βγαίνει *τέτοιο συμπέρασμα*, αφού δεν υπάρχει τίποτε περί δυσκολίας στην προκείμενη κρίση;

Πρόκειται για *συλλογιστικό κενό*, που το προσφέρει η πολιτική ηγεσία⁹ με τέτοια βιβλία στους νέους, για να μάθουν να συλλογίζονται!! Το προσφέρει σε αρχαρίους, για να μάθουν, να αγαπήσουν, να σέβονται τη Φιλοσοφία ή την Εκπαίδευση γενικότερα; Ή για να εθίζονται στον παραλογισμό ότι είναι δυνατόν και να δεχθούν ένα *συμπέρασμα καταδικαστικό* στη ζωή τους *χωρίς αιτιολογικό πειστικό (προκείμενες κρίσεις)*; Πώς μπόρεσε ο συγγραφέας να αρχίσει τη συγγραφή του με τέτοιο *λογικό απόπημα*. Οι κριτές της συγγραφής, που τη διάβασαν πριν από τα παιδιά για χάρη των παιδιών, δεν αντιλήφθηκαν το *συλλογιστικό κενό*.¹⁰ Η πολιτική ηγεσία που επέλεξε αυτό το δρόμο, για να φωτίσει τους νέους με λόγο φιλοσοφικό, πώς αισθάνεται για τις επιλογές της και τις ευθύνες της έναντι των νέων;

Και πώς θα αισθανθούν όλοι οι *συντελεστές της ανειλλάβειας έναντι των νέων*, αν τους επισημάνουμε ότι ο ίδιος ο συγγραφέας, σε άλλη σελίδα της «*συγγραφής*» (σ. 96), χαρακτηρίζει *λογικά αυθαίρετο (!)* ένα τέτοιο ή παραπλήσιο (ως προς την αβασιμότητα) συμπέρασμα;

(β) Παρακάμπτοντας πολλά άλλα και ποικίλα αποπήματα της άναρχης φιλοσοφικής συγγραφής με τίτλο *Αρχές Φιλοσοφίας*, σταματώ μπροστά σε ένα *δείγμα εννοιολογικής σήγχυσης*. Ο συγγραφέας, γράφοντας για τον Παρμενίδη (σ. 18), θεώρησε σωστό να διευκρινίσει έναν όρο της Λογικής: την *έννοια*. Παίρνει για παράδειγμα την *έννοια της γάτας*. Παραλείπει όμως να δώσει για τους αρχάριους αναγνώστες του έναν κατανοητό και κατατοπιστικό ορισμό, π.χ. Θ. Βορέα, *Λογική* (σ. 48): «έννοια είναι καθολική παράστασις περιλαμβάνουσα τα κύρια γνωρίσματα ενός ή πλειόνων αντικειμένων ομοειδών, διά των οποίων (γνωρισμάτων) εκφράζεται η ουσία αυτών» (των αντικειμένων)¹¹. Τελικά πελαγοδρομεί άσκοπα και καταλήγει (επεξηγώντας την ανάλυσή του) σε τούτη την πρόταση: «Η έννοια της γάτας δηλαδή είναι παρούσα σε κάθε μια γάτα χωριστά και παραμένει η ίδια, όσες μεταβολές κι αν υποστεί αυτή στη φυσική της κατάσταση».

Απορίες δικές μου:

✓ Η *έννοια* υπάρχει στη γάτα ή στον ανθρώπινο νου, που την *εννοεί* με τη *νοητική* ικανότητά του;

✓ Και παραμένει η *έννοια* (η *νοητική* εικόνα της πραγματικότητας στο νου) αμετάβλητη, αν η πραγματικότητα μεταβληθεί; Πόσο έχει μεταβληθεί το πλάτος της έννοιας «μέσα επικοινωνίας ανθρώπων» στο νου του συγγραφέα των *Αρχών Φιλοσοφίας* τα τελευταία 20 χρόνια, που προστέθηκαν στα δικά μας μέσα επικοινωνίας το κινητό τηλέφωνο, η τηλεομοιοτυπία, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής (το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, το διαδίκτυο);

✓ Υπάρχει λόγος να καθελώνουμε τη διανοητική δραστηριότητα των νέων με τέτοια δείγματα *νοητικής ακινησίας*; Εμείς, που έχουμε στην πολιτισμική κληρονομιά μας του Ηράκλειτου το απόφθεγμα ότι «πάντα ρει», έχουμε πρόσθετο λόγο να είμαστε προσεκτικοί.

(γ) Στη σ. 19 του βιβλίου, *Αρχές Φιλοσοφίας*, ο συγγραφέας ασχολείται με τον Δημό-

κρίτο, κύριο εισηγητή της θεωρίας για την ατομική δομή της ύλης. Αλλά λησμονεί ότι αυτός υπήρξε και πρώτος εισηγητής του φιλοσοφικού υλισμού και επίσης εισηγητής μιας γνωσιολογίας και μιας αξιολογής ηθικοπολιτικής θεωρίας¹². Ενδεικτικά θυμίζω δυο τρία αποσπάσματα:

> Αποσπ. 125: «Δημόκριτος εποίησε τας αισθήσεις λεγούσας προς την διάνοιαν: τάλαινα φρον παρ' ημών τας πύστεις λαβούσα ημέας καταβάλλεις. Πτώμα τοι το κατάβλημα» [= Ταλαιπωρη νόηση, αφού παίρνεις από μας τις ειδήσεις (πίστεις) για τον κόσμο, προσπαθείς να μας αγνοήσεις; Τέτοια νίκη θα είναι φτώχεια (πτώση) για σένα].

> Αποσπ. 244: «Φαῦλον, καν μόνος ης, μήτε λέξης μήτε εργάση. Μάθε δε πολὺ μάλλον των άλλων σεαντὸν ασχλίνεσθαι» [= και αν ακόμη είσαι μόνος, μη διανοηθείς να κάνεις κάτι ανέντιμο. Μάθε να ντρέτεσαι πιο πολὺ τον εαυτό σου παρά τους άλλους].

> Αποσπ. 251: «Η εν δημοκρατίη πενή της παρὰ τοις δυνάσταις κάλειομένης ευδαιμονίας τοσοῦτον ἐστὶ αἰρετωτέρη ὁπόσον ελευθερίη δουλείης» [= Η φτώχεια σε κοινωνία δημοκρατική είναι τόσο προτιμότερη ἀπὸ τη λεγόμενη ευδαιμονία κοντά σε τυράννους ὅσο προτιμότερη είναι η Ελευθερία συγκρινόμενη με τη δουλεία].

Ίσως ἐνίωθε ὅτι δεν ἔχει χρόνο αρκετό, ἀλλὰ πιο μπροστά αἰτιόφωρε ολόκληρη σελίδα για να προβάλει την ακινησία του νου με το «υπέροχο» δῆγμα της ἐννοίας της γάτας!

(δ) Με ἀνάλογη φειδῶ ἀσχολήθηκε με τους Σοφιστές (μόλις δυο σελίδες, μεταξύ των σσ. 20-21 και 74-75). Και διαπιστώνουμε ὅχι μόνο φειδῶ, ἀλλὰ και ἀγνοία της διδασκαλίας τους ἢ παραμόρφωση. Συγκεκριμένα:

1. Δεν πρεσβεύουν ὅλοι τα ἴδια και οι γενικεύσεις που διατυπώνει γι' αὐτούς ο συγγραφέας του σχολικὸν βιβλίον δεν είναι ακριβείς.

2. Καταλογίζει σ' αὐτούς «αδιαφορία για την ἀναζήτηση της ἀλήθειας» (σ. 20) και αμέσως μετὰ ἀναγνωρίζει σ' αὐτούς *σχετικισμό* ως προς την ἀλήθεια. Αλλὰ *σχετικισμός* δεν είναι αδιαφορία, είναι μια ἄλλη ἄποψη, ὅτι οι ἄνθρωποι βλέπουν το σωστό ἢ το ἀληθινὸ με κριτήρια *υποκειμενικά*. Ο Πρωταγόρας εἶχε συνοψίσει επιγραμματικά τη θέση αὐτὴ γράφοντας: «Περὶ παντός πράγματος δύο εἰσὶν λόγοι ἀντιτείμενοι ἀλλήλοις». Αλλὰ αὐτὸ δεν ἐκφράζει *αδιαφορία* για την ἀλήθεια, οὔτε ἀποκαλύπτει ως κριτήριο το *σιμφέρον*, ὅπως φαίνεται να παρουσιάζει τα πράγματα ο συγγραφέας του σχολικὸν βιβλίον (σσ. 74-75).

Η συνολικὴ εἰκόνα που δίνει για τους Σοφιστές είναι ἀρνητικὴ, σαν μηδενιστικὴ, σαν να μην εἶχε η σύγχρονη ἐρευνα ἀποκαταστήσει την εἰκόνα τους (ἀπὸ τον καιρὸ του Hegel, c. 1870 ως τη συγγραφή του Guthrie, 1970), σαν να μην είχαν γραφτεῖ ἐδῶ μελέτες ἀποκατάστασης των Σοφιστῶν ἀπὸ ἐρευνητὲς ὅπως ο Αγησίλαος Ντόκας, ο Αἰγίουτος Μπαρίνας και ἄλλοι¹³.

Θα ἀρχοῦσε να παραθέσει ο συγγραφέας δυο ἀποσπάσματα ἀπὸ τα σωζόμενα των Σοφιστῶν, για να είναι ἐπιστημονικὰ σωστός και παιδαγωγικὰ πειστικός. Λόγον χάρη:

- «Ελευθέρους ἀφῆκε πάντας θεός, οὐδέναν δούλον η φύσις πεποίηκεν» (Αἰκιδάμας). Αὐτὰ τόλμησε να πει σε δουλοκτητικὴ κοινωνία!

- «Περὶ θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὔτε ὅτι εἰσὶν οὔτε ὅτι οὐκ εἰσὶν οὔτε ὅποιοι τινὲς ἰδέαν...» [= Για θεοὺς δεν μπορῶ να γνωρίζω και να πω οὔτε ὅτι ὑπάρχουν οὔτε ὅτι δεν ὑπάρχουν, οὔτε πῶς περὶπου είναι στην ὄψη τους...] Ἐχετε διαβάσει πιο σεμνὴ και ἀντικειμενικὴ διατύπωση σχετικισμοῦ ἢ σκεπτικισμοῦ ἢ και ἀμφιβολίας ως προς το θέμα αὐτό, ἀλλὰ και σεβασμοῦ για τη γνώμη των άλλων;

- «Φύσει πάντα πάντες ομοίως πεφύκαμεν και βάρβαροι και Ἕλληνες» [= Από τη φύση μας όλοι είμαστε ίδιοι ως προς όλα όσα συνθέτουν την ανθρώπινη ιδιότητά μας, βάρβαροι και Ἕλληνες] (Αντιφών). Υπάρχει ωραιότερη διατύπωση γι' αυτό το ζήτημα στην παγκόσμια φιλοσοφική γραμματεία για την ισοότητα των ανθρώπων; Ο συγγραφέας τα αγνοεί αυτά τα πρόσωπα; Με τη γραφή του μου θυμίζει την εικόνα που είχαμε για τους Σοφιστές πριν 50 χρόνους στη Φιλοσοφική Σχολή της Αθήνας!

(ε) Στις δυο σελίδες που αφιερώνονται στο έργο του Σωκράτη, ο μαθητής δεν πληροφορείται ότι η ζωή του τεματίστηκε με *καταδίκη σε θάνατο* από τους Αθηναίους (ίσως γιατί η *κριτική* του ήταν ενοχλητική για τους Αθηναίους, ίσως γιατί η επιμονή του να ρωτάει *τι είναι δίκαιο* άγγιζε πολλές ένοχες συνειδήσεις γύρω του...)¹⁴. Έτσι θα κλείσουν το θέμα (*καταδίκη του Σωκράτη*) χωρίς κανένα προβληματισμό¹⁵. Γιατί να μάθουν Φιλοσοφία; Μόνο για απομνημόνευση;

(στ) Στο κεφάλαιο που ακολουθεί (8 σελίδες για το έργο του Πλάτωνα), οι νέοι, αρχάριοι σπουδαστές Φιλοσοφίας, δεν θα βρουν έναν τίτλο διαλόγου (π.χ. *Πολιτεία*) ούτε θα μάθουν ότι από ένα μόνο έργο του Πλάτωνα απουσίαζε ο Σωκράτης, ούτε βέβαια θα αναρωτηθούν γιατί απουσιάζει¹⁶. Ούτε είναι πιθανό να συγκινηθούν από όσα δύσληπτα για αρχαίους έχουν καταχωριστεί στις 8 σελίδες για τον Πλάτωνα. Ίσως μόνο η *θεωρία της ανάμνησης* θα γίνει κατανοητή (όχι βέβαια και αποδεκτή), γιατί συγγενεύει με παραπλήσιες εικόνες φανταστικές από άλλα πεδία γειτονικά, π.χ. μεταφυσικής απορίας.

(ζ) Στην προσπάθειά του ο συγγραφέας να γράφει σε γλώσσα απλή και από τους αρχαίους κατανοητή, αγγίζει πολλές φορές την *απλοϊκή* έκφραση, όπως βλέπουμε στο κεφάλαιο για τον Αριστοτέλη (σσ. 29-32).

Δείγματα: «Ας υποθέσουμε ότι το τραπέζι αυτό καίγεται και γίνεται στάχτη. Τότε δε θα μπορούμε να μιλάμε για τραπέζι, διότι το αντικείμενο αυτό στερήθηκε εκείνο το στοιχείο που το έκανε τραπέζι, έχασε την ουσία του»! (σ. 31).

Λίγο παρακάτω, ο λόγος για τα 4 αίτια (ύλη, μορφή, ενέργεια, σκοπό). Αντιγράφω κάτι για το πρώτο αίτιο: «Η πρωταρχική αιτία της δημιουργίας ενός αγάλματος είναι η ύλη, από την οποία κατασκευάστηκε [...] το ακατέργαστο μάρμαρο».

Ωραία νέα ελληνικά! (Όμως για το άγαλμα: το *μάρμαρο* είναι απλώς *υλικό μέσο*, που παίρνει *μορφή* στα χέρια του καλλιτέχνη ή με την εργασία του καλλιτέχνη). Ο συγγραφέας δεν μπόρεσε να αξιοποιήσει σε νεοελληνικό λόγο αποδεκτό τα 4 αίτια, που φαίνεται ότι στη σκέψη του Αριστοτέλη δεν ήταν αίτια, ήταν *τα αιτούμενα ή απαιτούμενα* (ως αναγκαίες προϋποθέσεις) για τη δημιουργία αγάλματος: *υλικό*, που παίρνει *μορφή* από τον καλλιτέχνη σύμφωνα με την *καλλιτεχνική έμπνευσή* του, ο οποίος έτσι πραγματοποιεί το *σκοπό* του· το μάρμαρο δεν είναι αίτια του αγάλματος.

(η) Και τελικά ο αρχάριος της ελληνικής Φιλοσοφίας δεν πληροφορείται ότι ο Αριστοτέλης έγραψε κάποια έργα που συνθέτουν τη *Λογική*¹⁷ (έννοια, κρίση, συλλογισμός) ούτε *Πολιτικά* (που τα δυο τελευταία βιβλία τους, 7ο και 8ο, αποτελούν την πρώτη *Φιλοσοφία της Παιδείας*), ούτε *Ηθικά Νικομάχεια* (όπου αναλύεται η έννοια της *Προαίρεσης*, η οποία στο φιλοσοφικό στοχασμό υπήρξε προάγγελος της *Ελευθερίας Συνειδήσης*), ούτε... ούτε... ούτε... δυο προτάσεις από τα κείμενα του Αριστοτέλη, ότι λόγου χάρι:

«Πάσαν κοινωνίαν ορώμεν αγαθού τινός ένεκεν συνεστηκυϊάν...» [= παρατηρούμε ότι

όλες οι κοινωνίες έχουν συγκροτηθεί για να πραγματοποιούν κάποιο αγαθό για τα μέλη τους] ή

«Ο νόμος συνθήκη και εγγυητής αλλήλοις των δικαίων» [= ο νόμος είναι συμφωνία και με αυτή την προϋπόθεση γίνεται εγγυητής του δικαίου ανάμεσα στους συμβαλλομένους]...

Μα, αυτά είναι θέματα επικίνδυνα για να τα εμπιστευτούμε στους νέους, που χρειάζονται να στοχαστούν τη ζωή, μάλιστα μέσα στην κοινωνία!...

(θ) Ύστερα από όλα αυτά τα διαφωτιστικά μαθήματα από την Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία, χωρίς ούτε μια μεταβατική - συνδετική πρόταση, ο μαθητής της Β' Λυκείου βρίζεται αντιμέτωπος με τη *Νεότερη Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία*. Ύστερα από τους αρχαίους Πυρρωνιστές (σ. 36), με ένα άλμα 15-16 αιώνων συναντά ο μαθητής στην επόμενη παράγραφο ένα συγγενικό με αυτούς πνεύμα, τον *René Descartes* (Καρτέσιος για μας). Και φωτίζεται για τη νεότερη ευρωπαϊκή Γνωσιολογία. Σταματώ μόνο στη σελίδα όπου ο λόγος για τις λογικές *Κατηγορίες* κατά τον Kant (σσ. 56-58): «[...] η έννοια της αιτιότητας κατά τον Kant δεν είναι προϊόν αλλά προϋπόθεση της εμπειρίας μας, δεν είναι μια παράσταση [...] η μορφή της εμπειρίας μάς υπαγορεύει το είδος των κατηγοριών, προκειμένου να οργανώσουμε το πολύμορφο περιεχόμενό της και να αποκτήσουμε έτσι τη γνώση της πραγματικότητας».

Απορία αναγνώστη, που έχει κάποια φιλοσοφική παιδεία και είναι εκπαιδευτικός, γι' αυτό και διαβάξει τις σελίδες αυτές ως μαθητής, από τη σκοπιά του μαθητή. Και δηλώνει με ειλικρίνεια ότι αδυνατεί, με αυτό το κείμενο, να κατανοήσει τι είναι *κατηγορίες*. Και απορεί:

Γιατί ο συγγραφέας του σχολικού βιβλίου δεν σπεύδει να βοηθήσει τον αρχάριο μαθητή με ένα παράδειγμα κατανοητό, με έναν ορισμό κατανοητό, με αναφορά σε κάτι το οποίο έχει διδάξει με προηγούμενο μάθημα, δεδομένου ότι οι *κατηγορίες* ορίζονται ως γέννη γενικότερα των εννοιών. Αφού μιλήσαμε για τις *έννοιες* (ταλανίζοντας τη γάτα), γιατί δεν αναφερόμαστε στο γνωστό όρο *έννοια*, για να προχωρήσουμε στο νέο όρο *Κατηγορία* (που βρίσκεται στην κορυφή του στοχασμού περί έννοιας);

Για να γίνει κατανοητός ο ορισμός της *Κατηγορίας* παιδαγωγικά, χρήσιμο είναι ένα παράδειγμα: αφού κάναμε λόγο για την *έννοια* δένδρο, άνετα οδηγούμαστε στη γενικότερη *έννοια* φυτό (που περιλαμβάνει και θάμνους και πόα) και έπειτα στην ευρύτερη *έννοια* οργανισμός, για να φθάσουμε στην ακόμη ευρύτερη *σώμα υλικό*, που έχει ένα κύριο γνώρισμα, κοινό για όλα τα υλικά σώματα: την *ουσία*. Φθάσαμε στην πρώτη και πιο εύληπτη *Κατηγορία*, την *Ουσία*.

(ι) Μα, εδώ γεννιέται άλλη απορία: γιατί ο συγγραφέας μας δεν έκανε λόγο *Περί Κατηγοριών* στο κεφάλαιο «Αριστοτέλης»; Αυτό επιβάλλει το επιστημονικό (φιλοσοφικό) χρέος, αφού ο Αριστοτέλης πρώτος διερεύνησε το θέμα και έγραψε το πρώτο γνωστό φιλοσοφικό δοκίμιο γι' αυτό, με τον εύγλωττο τίτλο: *Κατηγορίαι*.

Είναι όμως και ζήτημα *παιδαγωγικής ευαισθησίας*: Να δώσουμε στα παιδιά το θέμα *Κατηγορίες* με μορφή ασύγκριτα πιο προσιτή, διαμέσου του αριστοτελικού κειμένου (Κατηγορίαι, I b 25):

«Οι λέξεις που αναφέρονται σε κάποια πραγματικότητα χωρίς προσδιορισμούς δηλώνουν: ή *ουσία* (π.χ. άνθρωπος, ίππος) ή *ποσότητα* (π.χ. δυο πήχεις), ή *ποιότητα* (π.χ. λευκό-

τητα) ή αναφορά (π.χ. διπλάσιο σε σχέση προς κάτι άλλο), ή τόπο (στο Λύκειο), ή χρόνο (π.χ. πέρυσι), ή στάση (π.χ. όρθιος, καθιστός), ή έχειν, ή ποιείν, *πάσχειν* (το να έχει κάποιος κάτι, ή να ενεργεί κάτι ή να παθαίνει κάτι)¹⁸. Αυτές είναι οι περίφημες δέκα κατηγορίες. Άλλοι στοχαστές μεταγενέστεροι προσέγγισαν το ίδιο πρόβλημα, αλλά με τρόπο διαφορετικό. Και ο Kant στον καιρό του... με τον τρόπο το δικό του.

Ήταν όμως ανάγκη να ριζούμε τα παιδιά στην ακαταλαβίστικη παράγραφο για τις κατηγορίες του Kant (σσ. 56-58), παραιοπλώντας την προσφορά του Αριστοτέλη; Αφήνω που είναι αντιφατική η ανάλυση που γίνεται για τις θέσεις του Kant περί των *Κατηγοριών*. Στη μια παράγραφο αναλύονται ως ιδέες *a priori* («προηγούνται της εμπειρίας», αποτελούν τις αναγκαίες «προϋποθέσεις της εμπειρικής μας γνώσης») (σσ. 57-58) και στη μεθεπόμενη παράγραφο ο άνθρωπος μπορεί να τις αντικαταστήσει, γιατί «η μορφή της εμπειρίας μας υπαγορεύει το είδος των κατηγοριών»! Δηλαδή, τρικυμία εν κρανίω των μαθητών, εξαιτίας του βιβλίου που τους χαρίζουμε.

Θα ολοκληρώσουμε με μερικές γενικές παρατηρήσεις που αγγίζουν την ποιότητα της συγγραφής ως προς ποικίλες πτυχές της:

(α) Σε πολλά σημεία της συγγραφής, ο δημιουργός της μπορούσε να παραθέσει κάποια ρήση αποφθεγματική, που εύκολα κατανοείται, απομνημονεύεται και μένει ως δομικό στοιχείο στοχασμού στη σκέψη των νέων. Απορώ γι' αυτό το σύμπτωμα. Σημειώνω ενδεικτικά (πέρα από ό,τι σημειώσαμε για τον Πρωταγόρα κ.ά.):

- Κόσμον τόνδε ούτε τις θεών εποίησεν ούτε ανθρώπων, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται, πυρὸς αἰζῶν (Ηράκλειτος).

- Εξ αλλοειδῶν ζῶων το πρῶτον ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος (Αναξίμανδρος).

- Ταυτὸν ἐστὶ νοεῖν τε καὶ εἶναι (Παρμενίδης).

- Dubito de omnibus (Ντεκάρτ).

- Nihil in intellectu quod non prius fuerit in sensu.

Και πολλά άλλα. Ενώ αφθονούν οι αναλύσεις τύπου «γάτας» ή «τραπέζιού» που έχασε την ουσία του! Γιατί;

(β) Η συγγραφή υστερεί σε αναλύσεις / δείγματα στοχασμού κατανοητά και πειστικά. Υστερεί συλλογιστικά (παράδειγμα η πρώτη παράγραφος της Εισαγωγής). Και έχει ολισθήματα γλωσσικά.

Ένα δείγμα: στις σσ. 50-51 γίνεται λόγος 4 φορές για γεγονότα (που συνδέονται ή όχι με τη σχέση αίτιου - αποτελέσματος), ενώ πρόκειται για φυσικά φαινόμενα (τα γεγονότα είναι πράξεις ανθρώπων).

(γ) Το πιο σημαντικό, παιδαγωγικό, μειονέκτημα της συγγραφής είναι ότι απευθύνεται σε αρχαρίους με διατυπώσεις που αρμόζουν σε σεμινάρια ειδικών. Μπορεί κανείς να το διαπιστώσει στη γενική Εισαγωγή του βιβλίου (σ. 6) και στους πρώτους εισαγωγικούς στίχους των τριών βασικών κεφαλαίων του βιβλίου (*Γνωσιολογίας, Ηθικής, Αισθητικής*). Αντιγράφω:

✓ Από σ. 12: «Από τους τρεις βασικούς κλάδους της Φιλοσοφίας –την Οντολογία με τη Γνωσιολογία, την Ηθική και την Αισθητική– πρώτος εμφανίστηκε στη σκηνή του πολιτισμού [...].»

Δεν σχολιάζω το ότι εμφανίζεται ο φιλοσοφικός στοχασμός σαν να πρόκειται για θεατρική παράσταση άσχετη προς τον άνθρωπο δημιουργό, το στοχαστή άνθρωπο, που αναζητεί τη γνώση, κρίνει τη δράση του (ηθική αντίληψη) κ.λπ. Αναρωτιέμαι μόνο: ποια προπαιδεία έχει ο αρχάριος, για να κατανοήσει εδώ για ποιο θέμα του μιλάμε;

Αντιγράφω:

✓ Από σ. 74: «Η συστηματική έρευνα της ηθικής συμπεριφοράς των ανθρώπων απασχόλησε τους φιλοσόφους σε μια φάση μεταγενέστερη εκείνης κατά την οποία αυτοί κατανύγονταν σε [μάλλον με είναι το σωστό] ζητήματα ερμηνείας της φυσικής πραγματικότητας που τους περιέβαλε [...]».

✓ Από σ. 134: «Τα Προβλήματα της Αισθητικής Φιλοσοφίας απασχολούν τους ανθρώπους εδώ και είκοσιπέντε περίπου αιώνες. Τόσο το *ωραίο* που αποτελεί την κυρίαρχη έννοια της αισθητικής φιλοσοφίας [...]».

Και ομολογώ ότι αγνώω την έκφραση «Αισθητική Φιλοσοφία» (γνωρίζω κλάδους Φιλοσοφίας: Αισθητική, Ηθική, Γνωσιολογία, Μεταφυσική ή Φιλοσοφία της Ιστορίας, της Γλώσσας κ.λπ.).

(δ) Το πιο παράδοξο απόηχο –κατά την αντίληψή μου– σε όλη τη συγγραφή είναι ότι, διαβάζοντάς την, αναζητούσα και κάποιους αμαρτωλούς του κοινωνικού-πολιτικού-φιλοσοφικού στοχασμού του 19ου αιώνα, τους Karl Marx και Fr. Engels. Περνώντας από τη Γνωσιολογία - Ηθική - Πολιτική και μη βλέποντάς τους –αμαρτωλός εγώ εραστής και του δικού τους στοχασμού–, θεώρησα αρχικά ότι με κάποιο κριτήριο κάθαρσης του φιλοσοφικού χώρου είχαν εκβληθεί οριστικά και αμετάκλητα. Όμως ένωθα την περιέργεια να δω κάποιον γραμμένο το σκεπτικό αυτής της αποβολής. Τελικά τους ξέχασα. Ξαφνικά όμως, στο κεφάλαιο περί Αισθητικής (σσ. 152-154), διάβασα τα ακόλουθα ψυχωχελά και σωτήρια της εμής αμαθείας:

Η Τέχνη ως μέσο (αισθητικής απόλαυσης ή για την επίτευξη κοινωνικής ευαισθητοποίησης, εικάζω) (σ. 152).

Ο Καρλ Μαρξ (σ. 154):

«Εκείνοι όμως που προσέδωσαν το μέγιστο δυνατό βάθος στην ανάγκη ευθυγράμμισης της τέχνης προς κοινωνικά αιτήματα ήταν οι *απολογητές*¹⁹ της μαρξιστικής φιλοσοφίας, διανοούμενοι και καλλιτέχνες, που εμπνεύστηκαν από τις ιδέες του Φρίντριχ Ένγκελς (Friedrich Engels, 1820-1895) και κυρίως του Καρλ Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883).

»Γι' αυτούς [ποιους;] η τέχνη δικαιούται να υπάρχει μόνο ως κάτι που συντελεί στην ικανοποίηση των όρων που πρέπει να διέπουν την πορεία της κοινωνίας μας προς τον τελικό σκοπό της. Ως τέτοιο στόχο προέβαλαν τη δημιουργία μιας κοινότητας ανθρώπων χωρίς ταξικές διακρίσεις. Στο συμπέρασμα αυτό ο Μαρξ κατέληξε στην προσπάθειά του να ξεπεραστεί μια αδικία που παρατήρησε μεταξύ των ανθρώπων».

Απορίες αμαρτωλού αναγνώστη (κριτή):

✓ Αυτοί οι δυο αποδιοπομπαίοι δεν είχαν θέση στα δυο προηγούμενα κεφάλαια Γνωσιολογίας και Ηθικής (Πολιτικής);

✓ Οι θέσεις (του Marx) για τον Feuerbach, και ειδικά εκείνη με την οποία αποφαίνεται ότι η συνείδηση του ανθρώπου είναι αντανάκλαση του κοινωνικού είναι του, της κοινωνικής του θέσης, δεν είναι ζήτημα Γνωσιολογίας²⁰ και Ηθικής (κοινωνικής, πολιτικής); Και μόνη αυτή η Θέση δεν του δίνει μια θεσούλα στην άλλη Φιλοσοφία πλην της Αισθητικής;

✓ Πώς λησμονήθηκε το τεράστιο έργο των δυο (Marx-Engels), που αναφέρεται κυριότατα στην Κοινωνική - Πολιτική Ηθική;

✓ Ακόμα πιο παράδοξο φαίνεται ότι όσα γράφονται στην παράγραφο που αντιγράψαμε δεν εκφράζουν έστω κάποια αισθητική αντίληψη αποδεκτή, αλλά *αρνητική άποψη* για την αξία της Τέχνης, υποτίμηση, αφού... προτείνεται μόνο ως μέσο για άλλο σκοπό.

✓ Και πιο παράδοξο φαίνεται ότι η μορφή αυτή δεν στρέφεται κατευθείαν προς τους δυο απόβλητους της οικογένειας των φιλοσόφων, αλλά προς «τους απολογητές της μαρξιστικής φιλοσοφίας [...]» (σ. 61). «Γι' αυτούς η τέχνη δικαιούται να υπάρχει μόνο [...]» για να υπηρετεί κάποιο δεύτερο σκοπό. Δεν είναι αυταξία.

Αναρωτιέμαι, λοιπόν, είναι άδικο ή πονηρό το πνεύμα μου που αναζητεί απάντηση: γιατί τόση δολιχοδρομία και απόκρυψη του λόγου μεγάλων στοχαστών; Γιατί ακρωτηριασμός τέτοιος του φιλοσοφικού λόγου σε σχολικό βιβλίο; Έτσι δεν παραμορφώνεται η εικόνα των Marx - Engels, αλλά παραμορφώνεται η έννοια της φιλοσοφικής μόρφωσης, που δεν μπορεί να γίνει με τέτοιο σχολικό βιβλίο²¹.

Με την ευχή να κινηθούν οι μαζικοί φορείς, οργανώσεις εκπαιδευτικών και γονέων για να απαιτήσουν από την πολιτική ηγεσία ορθή παιδαγωγική επίλυση του προβλήματος.

Σημειώσεις

1. Όπως θα δούμε παρακάτω, η έννοια, πρώτο κεφάλαιο της Λογικής, είναι *νοητική εικόνα*, που σχηματίζεται στη σκέψη μας με τα κύρια χαρακτηριστικά κάποιου πράγματος ή πολλών ομοειδών πραγμάτων. Λόγου χάψη, η έννοια δένδρου είναι η νοητική εικόνα που έχουμε σχηματίσει με βασικά χαρακτηριστικά αυτά που υπάρχουν σε κάθε πραγματικό δένδρο: ρίζες - κορμό - κλαδιά και, κατά εποχές, φύλλα.

2. Πρώτη διευκρίνιση: διδάξιμο θεωρούμε το βιβλίο που (με το περιεχόμενό του, με τη γλωσσική μορφή που έχει και με τα βοηθητικά στοιχεία που το συνοδεύουν - εικόνες, διαγράμματα κ.λπ.) ο δάσκαλος μπορεί να το διδάσκει και να γίνεται κατανοητός, το ακροατήριό του να το κατανοεί και να διδάσκεται άνετα απ' αυτό.

3. Για την επικοινωνία μας στη σχολική γλώσσα: με τον όρο *σκοπός* δηλώνουμε την κύρια επιδίωξη που έχουμε με ένα μάθημα ως όλο, με τον όρο *στόχος* δηλώνουμε την ειδική επιδίωξη που έχουμε όταν διδάσκουμε κάποια συγκεκριμένη ενότητα.

Συγκεκριμένα:

Ο *σκοπός* για τον οποίο διδάσκουμε, λ.χ., ένα βιβλίο *Λογικής* μπορεί να διατυπωθεί έτσι: να μάθουν τα παιδιά τι σημαίνουν «έννοια», «κρίση», «συλλογισμός» και να οργανώνουν ανάλογα τη σκέψη τους και την έκφραση τους. *Στόχος* διδασκαλίας μιας επιμέρους ενότητας, π.χ. «περί επαγωγής», είναι να κατανοήσουν πώς λειτουργεί η σκέψη «επαγωγικά», δηλ. από πολλά επιμέρους πράγματα ή φαινόμενα ομοειδή κινείται προς μια *γενίκευση-συμπέρασμα*, πρόταση που έχει συνήθως τη μορφή: «άρα, όλα...». Να εννοήσουν, επίσης, ότι αυτή, η επαγωγική σκέψη, είναι η συνήθης πορεία αποθραύρισης της ανθρώπινης *εμπειρίας*, η *πηγή της γνώσης*.

4. Ο ειδικός αυτός Κλάδος, που λέγεται *Λογική* και θεωρείται εισαγωγικός στη Φιλοσοφία, περιλαμβάνει τρία κεφάλαια: *Έννοια*, *Κρίση*, *Συλλογισμός*. Για την *έννοια* επιχειρήσαμε ήδη ορισμό (σημ. 1). *Κρίση* είναι η λογική σύνδεση δυο εννοιών, π.χ. «Ο νόμος εστί συνθήκη (συμφωνία, συμβόλαιο) και (γίνεται) εγγυητής αλλήλοις των δικαιών». *Συλλογισμός* είναι η λογική διεργασία με την οποία από κάποιες κρίσεις, που τις θεωρούμε αληθινές, εξάγουμε ως *συμπέρασμα*: μια άλλη κρίση που θεωρούμε ότι είναι αληθινή, ως λογική συνέπεια των προηγούμενων (των *προκείμενων κρίσεων*).

5. Με τον όρο τούτο εννοούμε: άτομα που, εκτός από τις γενικές ή ειδικές σπουδές τους, έχουν ενημέρωση στην Παιδαγωγική, έχουν εμπειρία από τη διδακτική πράξη στην αίθουσα σχολείου και μπορούν να στοχάζονται με αντικειμενικότητα:

- τι είναι *αναγκαίο* να διδαχθούν οι νέοι όλοι.
  - τι είναι *χρήσιμο* για πολλούς.
  - τι μπορεί να είναι *ωραίο* και *ρηρητικό* ως στοιχείο μορφωτικό (με νόημα αριστοτέλειο, *Πολιτικά*, 1332).
6. Βλ. σημ. 3.

7. Κάποτε έλαβα μήνυμα για κάτι θλιβερό (θάνατο συγγενικού προσώπου), ενώ ετοιμαζόμουν να μπει στην αίθουσα συνεδριάσεων στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Επρεπε να γινώ. Και αφησα ένα σημείωμα στη γραμματεία, με τοίτο το περιεχόμενο: «Αγαπητοί φίλοι, θα αποινιάσω, γιατί άλλο καθήκον θλιβερό με *καίει* άλλον». Ετσι τον αξιοποίησα τη γλώσσα, προκύπτει *λογικά* ότι θλιβερό καθήκον στη συνείδηση μου ήταν και η συμμετοχή στη συνεδρίαση, αλλά τέτοιος χαρακτηρισμός αποτελεί βιαία προσβολή (*κρίση αξιολογική*) για τους συναδέλφους. (Σωστό θα ήταν να γράφω: *άλλο καθήκον, θλιβερό αυτό, με καίει άλλον*). Αντά τον προέβην ως συνεπεία ψυχικής ταραχής σε άλλες περιπτώσεις *εργάζονται* ως σφάλει *λογική και αξιολογική χρήση της γλώσσας*. (Λεπτομέρειες για το θέμα αυτό στο βιβλίο: Φ. Κ. Βώρος, *Φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, ειδικό κεφάλαιο με τίτλο: «Φύλο-σοφία της Γλώσσας»).

8. Όταν πρόκειται για ενιαία εξέταση κρίσιμη για τους νέους σε επίπεδο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, τα περί πολλάτων βιβλίων αποτελούν, νομίζω, πολλαπλή ανοησία ή παραπλανητική υποκρισία.

9. Γιατί αυτή ειθύνεται που ανέθεσε τη συγγραφή σε άτομο χωρίς εμπειρία σχολική για τέτοια συγγραφή. Το σχολικό βιβλίο δεν είναι μόνο επιστήμη, είναι και παιδαγωγική πείρα και γλώσσα και συλλογιστική δομή ανάλυσης προς τον αποδέκτη.

10. Για όσους δεν γνωρίζουν τις διαδικασίες: για την *εγκριση* σχολικών βιβλίων ορίζονται κριτές, που κυριοεργό τους έχουν να διαβάσουν το κείμενο, πριν προσεθθεί στο τυπογραφείο, με κριτήρια:

- την επιστημονική ακρίβεια,
- τη διδαξιμότητα (βλ. παραπάνω την § 3).

Διευκρινίζω με την ευκαιρία, ότι φροντίζω να έχει αφαιρεθεί από το σχολικό βιβλίο που χρησιμοποιώ η σελίδα αναγραφής των διαφόρων συντελεστών, όταν ενδέχεται να ασχοληθώ με την κριτική του βιβλίου. Ο λόγος: να μην επηρεάζομαι, όσο είναι αυτό δυνατόν.

11. Η με απλή σημερινή γλωσσική διατύπωση: «έννοια είναι η νοητή εικόνα που σχηματίζεται στο νον και περιλαμβάνει τα ουσιώδη ή βασικά γνωρίσματα κάποιου αντικειμένου ή πολλών όμοιων αντικειμένων». Λόγου χάρι, η έννοια *δένδρο* (κορμός, κλαδιά, ρίζες και *ενδεχόμενα*— φύλλα, άνθη, καρποί), η έννοια *τρίγωνο* (γεωμετρικό) (το σχήμα που έχει τρεις γωνίες και τρεις πλευρές). Αν όμως προσθέσουμε ένα γνωρίσμα μη βασικό (π.χ. *αιθαίες* για το δένδρο), η έννοια στενεύει: με αυτή νοούνται μόνο τα δένδρα που έχουν φύλλωμα όλο το χρόνο.

12. Θυμίζω ότι, από τα 297 αποσπάσματα που αποδίδονται στον Δημόκριτο (έκδοση Diels - Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*), τα περισσότερα αναφέρονται σε ζητήματα *Γνωσιολογίας* και *Ηθικής*. Και το τελευταίο (297) είναι χαρακτηριστικό δείγμα μεταφυσικής αντίληψης: «Ενιοι θνητής φύσεως διάλυσιν οικειδότες άνθρωποι, συνειδηθεί δε της εν τω βίω κακοπραγμοσύνης, τον της βιοτής χρόνον εν ταραχαίς και φόβους τάλαντωρέουσι, ψεύδεα περί του μετά την τελευτατήν μυθοπλαστέοντες χρόνον».

Για τις διαστάσεις του φιλοσοφικού στοχασμού του Δημόκριτου σημειώνω ενδεικτικά δυο σύντομα δημοσιεύματα:

Ευθύη Μπιτσάκη, «Ο Δημόκριτος και η Νεότερη Φυσική» (στο βιβλίο του, *Ιδεολογικά* 1, σσ. 116-129).

Φ. Κ. Βώρος, «Εν βυθώ η Αλήθεια», άρθρο στη *Φιλοσοφία* (ετήσια έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 2, 1972). Αναφέρεται στη *Γνωσιολογία* του Δημόκριτου.

13. Αγγελάιος Ντόκας, *Ελληνικός Διαφωτισμός*.

Βασίλειος Μπρακατούλας, *Σοφιστές*.

Αύγουστος Μπαγιόνας, «Η Αρχαία Σοφιστική και ο θεσμός της δουλείας», *περιοδ. Αθήνα*, τόμος 68, 1963, σσ. 115-168.

W. C. K. Guthrie, *The Sophists*, Cambridge Univ. Press, ειδικά στις σσ. 49-50, όπου η παράγραφος «Decline of Adolence?» (= Παρακμή η νύστη ήταν η Σοφιστική;).

N. M. Σκουτερόπουλος, *Η Αρχαία Σοφιστική*, εκδ. Γνώση.

14. Claude Mossé, *Η δίκη του Σωκράτη* (μτφρ. Νάγας Παπασπύρου), εκδ. Δαίδαλος, 1996.

Φ. Κ. Βώρος, «Γιατί καταδίκασαν οι Αθηναίοι το Σωκράτη;», *περιοδικό Φιλοσοφία και Παιδεία*, τ. 22.

15. Και να σκεφτεί κανείς ότι η Φιλοσοφία είναι το πιο σημαντικό κεφάλαιο της ελληνικής γραμματείας, το οποίο κατέχει περίοπτη θέση στη φιλοσοφική παιδεία της Ανθρωπότητας. Ενδεικτικά σημειώνω ότι:

Γράφοντας ο Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, αφιέρωσε τα 3/8 του βιβλίου του (300 σελίδες από τις 800) στην Ελληνική Φιλοσοφία.

Και αν ανοίξει κάποιος ένα εγχειρίδιο Φιλοσοφίας σε γλώσσα αγγλική ή γαλλική ή ιταλική, θα νιώσει οικείο το έδαφος και μόνο από την ορολογία: Philosophy, Gnoseology or Theory of Knowledge, Epistemology, Ethics, Aesthetics, Metaphysics, Logic, Syllogism etc. etc.

16. Υπάρχουν στους Νόμους απόψεις του Πλάτωνα κοινωνικές και πολιτικές εκδηλά αντίθετες προς εκείνες που ο ίδιος είχε γράψει με θαυμασμό για τον Σωκράτη σε άλλους διαλόγους (π.χ. ορισμός παιδείας, Νόμοι 659D).

17. Οι τίτλοι είναι: *Κατηγορίαι*, *Περί Ερμηνείας*, *Αναλυτικά Πρότερα*, *Αναλυτικά Ύστερα*, *Τοπικά* (όλα σήμερα προσιτά και στις εκδόσεις Κάκτος με το αρχαίο κείμενο, μετάφραση στην απέναντι σελίδα, διευκρινιστικές υποσημειώσεις και με κατατοπιστική Εισαγωγή για κάθε έργο χωριστά).

18. Αριστοτέλης, *Κατηγορίαι* I b 25 (εκδόσεις Κάκτος, με Εισαγωγή, το αρχαίο κείμενο, μετάφραση και πολλά χρήσιμα ερμηνευτικά σχόλια).

19. Ποιους, άραγε, εννοεί; Γιατί δεν τους ονομάζει; Και αφού έμμεσα μέμφεται το στοχασμό των Marx - Engels για την Τέχνη (ως μέσο...), πού βασιζέται τη μομφή; Ειδικά για μία μομφή οφείλει να σημειώσει παρατομή, για να τη στηρίξει. Γιατί δεν το έπραξε; (Να παραπέμψει, λ.χ., στο βιβλίο: Marx - Engels, *On Literature and the Art*, εκδ. Progress Publishers, Moscow, 1976). Αγνωία, αβλεψία ή έλλειμμα επιστημονικού ήθους; Προσωπικά –από νοοτροπία– αποδέχομαι πάντα την επεικέστερη εκδοχή, αλλά έχω χρέος πρώτα να σημειώνω όλες τις εκδοχές που αναδύονται λογικά.

Σε σχέση προς αυτό το είδος κριτικής, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι κριτική έμμεση μπορεί να κάνει κάποιος και εναντίον αγίων και εναντίον του Χριστιανισμού, για το λόγο ότι *απολογητές* του Χριστιανισμού οργάνωσαν την Ιερή Εξέταση, θρησκευτικούς πολέμους, ληστρικές σταυροφορίες και άπειρες πράξεις υποκρισίας. Μπορεί η μομφή να στραφεί ενάντια στο Χριστό:

20. Ευτύχη Μπιτσάκη, *Ιδεολογικά* I, σσ. 172-200: «Η Γνωσιολογία του Μαρξισμού».

21. Και εύλογα αναρωτιέμαι: για όσα άτοπα ενδεικτικά μόνο καταγράψαμε, η *Επιτροπή Κρίσης* ποιες επισημάνσεις έκανε; Προωθήθηκαν στο συγγράφη για να τις αξιοποιήσει; Ή, για οικονομία χρόνου, οι αρμόδιοι παρέκαμψαν αυτή την «τυπική» διαδικασία;